

Le Mis de Condorcet

CONDORCET.

(1743—1794.)

Met Portret.

DOOR

P. J. VAN ELDIK THIEME.

»Il vaudra mieux que nous tous!» Met deze weinige woorden schetst D'ALEMBERT, zelf een beroemd man, den vriend en tijdgenoot, die ook nu nog tot voorbeeld kan strekken voor de besten van ons geslacht en van wien MARIE JOSEPH CHÉNIER verklaart: »CONDORCET fut et restera diversement célèbre, puisqu'il était à la fois habile dans les sciences mathématiques, profond dans les sciences morales et politiques, éclairé en littérature, écrivain distingué, philosophe illustre et grand citoyen.» De bloote opsomming van de titels zijner geschriften, groot en klein, naar chronologische volgorde, zou minstens een half vel druks vorderen, waaruit — met het oog op dit tijdschrift — van zelf volgt, dat slechts hier en daar een greep kan worden gedaan om eenigermate de beteekenis van CONDORCET in het licht te stellen.

MARIE JEAN ANTOINE NICOLAS CARITAT DE CONDORCET is den 17den September 1743 in het stadje Ribemont in Picardië geboren. Zijn vader, messire ANTOINE DE CARITAT, chevalier DE CONDORCET, uit een oud-adellijk geslacht in Dauphiné gesproten, diende als kapitein in het regiment Barbançon-Cavalerie en diens oudste broeder was achter-eenvolgens bisschop van Gap, Auxerre en Lisieux. Beide broeders waren nauw verwant aan den kardinaal DE BERNIS, aartsbisschop van Vienne, en aan YSE DE SALÉON, bisschop van Rhodes. De moeder van CONDORCET, MARIE MADELEINE CATHÉRINE GAUDRY, van deftige burger-

afkomst, was een overdreven godsdienstige vrouw; vijf weken na de geboorte van haar eenigen zoon verloor zij haar man, wiens garnizoen van Ribemont naar Neu-Breisach was overgeplaatst. Ter eere van de Heilige Maagd en om hem te beschermen tegen de gevaren, die zijne kindsheid zouden kunnen bedreigen, liet zij haar zoon tot zijn achtste jaar in witte meisjeskleeren rondloopen; hiérmee ging een bezwaar tegen lichaams oefeningen gepaard, dat — gevoegd bij het nooit deelnemen aan jongensspelen — de fysieke ontwikkeling van den knaap in den weg stond. Op elfjarigen leeftijd werd het kind door zijn oom, den bisschop van Lisieux, naar het jezuieten-college te Reims gebracht. In Aug. 1756 behaalde hij een prijs in de tweede klasse en twee jaar later, door de zorgen van denzelfden oom in het Collège de Navarre te Parijs opgenomen, ving hij terstond aan met de studie der mathematische vakken en maakte zulke snelle en degelijke vorderingen, dat hij, na een verblijf van tien maanden, bij het verdedigen van eene moeilijke stelling zóóveel blijken gaf van aanleg, dat D'ALEMBERT, die hem vragen deed, toen reeds een toekomstig lid van de Académie des Sciences in hem zag. Dit succes was beslissend voor zijn volgend leven; in weerwil van de vertoogen van zijn familie besloot hij niet de militaire loopbaan te kiezen, maar zich te wijden aan de beoefening der exacte wetenschappen. In 1762 nam hij zijn intrek bij zijn gewezen leermeester aan het Collège de Navarre, den abbé GÉRAUD DE KÉROUDOU; de merkwaardige brief, dien hij op zeventienjarigen leeftijd aan TURGOR schreef, bevat eene volledige geloofsbelijdenis. Hij betoogt daarin, dat eigenbelang ons, onafhankelijk van eenige theologische overweging, er toe moet brengen rechtvaardig en deugdzaam te zijn; grond voor die meening vond hij in onze ontvankelijkheid voor zedelijke indrukken, in het gemeenschapsgevoel ons aangeboren en in de neiging tot sympathie en vrijwillig hulpbetoon. Zoo kwam hij er b.v. toe af te zien van de jacht, waarvan hij een groot minnaar was; tot het zich geheel onthouden van het doodden van dieren en het met liefde bejegenen van alle levende wezens in zijne omgeving. Deze edele gevoelens bleven hem levenslang bezielen; hij is getrouw gebleven aan het devies van zijn geslacht, zinspeling op den familienaam: *Caritas*.

Met ijver de beoefening der mathematische wetenschappen voortzettende, legde CONDORCET zich daarenboven toe op geschiedenis en natuurlijke historie, volgde den cursus in scheikunde van MACQUER en BEAUMÉ en vergezelde zijn leermeester D'ALEMBERT naar de wijsgeerig-literarische bijeenkomsten door Mlle DE LESPINASSE geleid.

De eerste vrucht van zijne werkzaamheid op wetenschappelijk gebied was zijn *Essai sur le calcul intégral* (1765). Behalve de theorie der vergelijkingen vond men daarin de demonstratie van verschillende belangrijke stellingen, waarvan EULER het direct bewijs hoogst moeilijk achtte. De schrijver had zich met dezen arbeid ten doel gesteld eene algemeene methode aan te geven om differentiaal-vergelijkingen te integreeren. CONDORCET was nog geen twee-en-twintig jaar oud, toen hij zijn arbeid der Academie aanbood; op voorstel van D'ALEMBERT werd de verhandeling onder de werken der Academie opgenomen en hoogelijk geroemd door LAGRANGE, met wien hij in 1763 had kennis gemaakt en die hem in 1774 schreef: »uwe vraagstukken over de inhoudsbepaling van door kromme lijnen begrensde vlakken, dwingen mij bewondering af voor uw genie en voor uwe scherpzinnigheid'' terwijl hij later verklaarde, dat de vriendschap, die CONDORCET hem toedroeg, een der grootste voordeelen was, die de wiskunde hem had aangebracht.

Zóóveel voorspoed in de geleerde wereld, gevoegd bij den roep, die op jeugdigen leeftijd van hem uitging, moest de familie van den mathematicus tot andere gedachten brengen. Van het toezicht van GERAUD DE KÉROUDOU ontslagen, ging hij zich te Parijs vestigen om door LA ROCHEFOUCAULD D'ENVILLE te worden geïntroduceerd in de kringen, die den toon aangaven. Zijn geldelijke positie werd beter, toen hij door den dood van zijn oom, den bisschop van Lisieux, in het bezit kwam van diens bescheiden nalatenschap.

Reeds bij den aanvang van zijne eigenlijke loopbaan kon CONDORCET, naar de bewering van LALANDE, gerekend worden onder de tien grootste wiskunstenaars van Europa. In 1767—1768 zond hij, onder den titel *Essais d'analyse*, bij de Academie van Wetenschappen een nieuw werk in, waarvan de vorige verhandeling tot zekere hoogte de voorbereiding was. Hij ondernam daarin de oplossing van het *Problème des trois corps*; inzonderheid stil staande bij het geval, dat de aarde de maan aantrekt, terwijl beiden onder den invloed verkeerren van de aantrekkingskracht der zon, onderzocht hij ook de storingen, die de planeten en kometen wederzijdsch op elkander kunnen uitoefenen. Hij was de eerste, die in dit werk algemeene vergelijkingen gaf, maar zonder stil te staan bij bepaalde gevallen, of ze toepasselijk te maken op methoden van benadering. Hij bepaalde zich tot de ontwikkeling van het wezen dezer methoden en de voorzorgen, die hare toepassing vereischt. Jong en vol vuur, haakte hij er te veel naar één groot geheel te overzien

om stil te kunnen staan bij onderdeelen, waarvan hij de beteekenis intusschen niet ontkende.

In den vorm van een brief aan D'ALEMBERT nam hij in 1768 de onderwerpen, in zijne eerste werken behandeld, nog eens op onder den invloed van nieuwe overwegingen; hij trachtte zijne methoden van integraal-rekening uit te breiden, gaf de toepassing van oneindige of onbepaalde reeksen op het integreeren aan en benaderingsmethoden ten gebruike bij vraagstukken, betreffende de leer der krachten.

De naam, dien hij zich door dezen arbeid verwierf, gaf den stoot tot zijne verkiezing als lid der Academie van Wetenschappen in 1769; hij was toen 26 jaar oud. Zijne bloedverwanten waren er tegen geweest, omdat zij het »beroep van geleerde" eene vernedering achtten voor de familie. Toen CONDORCET later een der zijnen eene aanbeveling gaf voor den Minister TURGOT, voegde hij er bij: »wees THOUVENEL gunstig; hij is de eenige, die mij vergeeft, dat ik geen ritmeester ben geworden."'

De keuze der Academie was ten volle gerechtvaardigd. CONDORCET had in zijne laatste verhandeling met merkwaardige betoogkracht de beginselen toegepast, door hem in vroegere geschriften blootgelegd, om tot eene oplossing te geraken van de voornaamste vraagpunten, die het wereldstelsel doet oprijzen, in verband met NEWTON's hypothese omtrent de zwaartekracht.

Op datzelfde tijdstip en zijne zuiver mathematische onderzoekingen in dezelfde richting voortzettende, bood hij den Academieën van Parijs, Berlijn, Bologna, Turijn en St. Petersburg verhandelingen aan, die steeds over de moeilijkste punten van wetenschap liepen en waarin hij van buitengewoon talent blijk gaf, vooral waar het de toepassing van reeksen gold op de oplossing van differentiaal-vergelijkingen. Steeds bleek hij op de hoogte van de nieuwste ontdekkingen, toonde belangstelling in alles, wat de grootste mathematici van zijn tijd bezig hield, voortdurend opmerkingen makende, die hunne aandacht verdienden.

De algebraïsche berekening is een machtig hulpmiddel; EULER, D'ALEMBERT en CONDORCET hebben haar belangrijk verbeterd; de laatste inzonderheid toonde aan, aan welke voorwaarden eene differentiaal-vergelijking moet voldoen om integrabel te zijn. Jammer, dat hij zich te veel bezig hield met algemeenheden; daardoor heeft zijn arbeid, volgens LALANDE, niet altijd het succes gehad, waarop die aanspraak kon maken.

Zijn eerste mathematische werken, die hij, gelijk wij zagen, onder den bescheiden titel van *Essais d'Analyse* bijeen had gebracht, te streng beoordeelende, schreef CONDORCET in 1769—1770 eene nieuwe verhandeling, waarin differentiaal- en integraal-rekening in onderling verband werden beschouwd, beredeneerd en toegepast en waarin de hypothese van oneindig kleinen door nieuwe en vernuftige beschouwingen werd toegelicht. Tevens blijkt hij rekening te hebben gehouden met den arbeid van zijn vriend en leermeester D'ALEMBERT.

LALANDE deze verhandeling besprekende, deelt mede, dat DE KÉRALIO, die onderwijzer was geweest van den infant van Parma, omstreeks 1785 de moeite had genomen het manuscript te kopiëren om het voor de pers gereed te maken. Er zouden slechts 128 bladzijden van gedrukt zijn; de rest, die onder berusting van CONDORCET was gebleven, ging over in het bezit van zijne familie.

Eene prijsvraag, door de academie van Berlijn uitgeschreven, met het doel eene gemakkelijke methode te leeren kennen, om met juistheid de loopbaan der planeten te bepalen, werd o. a. ook door CONDORCET beantwoord. Hij moest in 1778 den prijs deelen, met VAN TEMPELHOFF; zij zou hem, volgens LAGRANGE, geheel ten deel zijn gevallen, als hij zijne theorie had toegepast op een bepaalde komeet. Deze voorwaarde was in het programma gesteld. De opmerking was juist; CONDORCET had zekeren tegenzin in becijferingen, die, zooals hij beweerde, alle aandacht eischen, zonder haar te boeien. Daardoor missen zijne mathematische geschriften dikwijls de klaarheid, waardoor de werken van EULER en LAGRANGE zich in zoo hooge mate onderscheiden. LACROIX intusschen verdedigt CONDORCET ten dezen opzichte en zegt: »De waarde van zijne werken schijnt ons nog grooter toe, als wij in aanmerking nemen, dat zij slechts bijzaak waren bij zijn streven, om op afdoende wijze mee te werken tot de algemeene ontwikkeling van den menschelijken geest.»

In 1787 en 1789 kondigde hij, in vereeniging met LACROIX, eene nieuwe uitgave in drie deelen aan van de *Brieven van Euler aan eene Duitsche vorstin* en als gevolg van onderzoekingen, omtrent den weêrstand van vloeistoffen met BOSSUT en D'ALEMBERT ondernomen, stelde hij formules op, die de wijze uitdrukten, waarop de verschijnselen afhangen van de grootheden, die haar bepaalden. Eindelijk leverde hij voor de *Encyclopedie* eenige bijdragen over hoogere meetkunde.

In 1781 verscheen zijn verhandeling *Sur le calcul des probabilités*; het volgende jaar de *Mémoire sur les évaluations des droits éventuels des*

féodalités en in 1785 een belangrijk werk *Essai sur l'application de l'analyse à la probabilité des décisions rendues à la pluralité des voix*, waarvan een exemplaar berust ter Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage.

TURGOR, die zich veel met staatswetenschap en wijsbegeerte had bezig gehouden en met CONDORCET zeer bevriend was, wenschte voor het heil der menschheid bewezen te zien dat ook op deze vakken van kennis de berekening kan worden toegepast; daaruit putte hij de troostvolle verwachting, dat het menschelijk geslacht evenzeer zal voortschrijden op den weg van geluk en volmaking als op dien naar kennis en waarheid. Om de inzichten van TURGOR te steunen ondernam CONDORCET een arbeid, die weer van diepe studie getuigt.

Hij onderzocht de kans op het nemen van eene juiste beslissing door eene vergadering en tevens de grens waarbij onze kennis van toekomstige gebeurtenissen, die aan bepaalde wetten gebonden zijn, ophoudt. Zijne becijferingen past hij toe op de uitspraken van rechtbanken, op verkiezingen, op stemmingen door zeer talrijke vergaderingen, waarvan hij de nadeelen aanwijst, kortom op gevallen, waarop zij nooit waren toegepast. »Men zal b.v. gemakkelijk inzien», zegt hij, van rechtbanken gewagende, »dat naarmate de meerderheid, die vereischt wordt, om een schuldige te veroordeelen, grooter is, de kans stijgt dat een onschuldige niet zal worden gestraft, maar *zonder berekening* zal niet aan het licht komen, tot welke grens het nuttig kan zijn deze kans uit te breiden, noch hoe men voldoen zal aan de wensche-lijkheid, om niet te veel schuldigen te laten glippen.

Bij eenig nadenken zal de noodzakelijkheid worden ingezien om een gerechtshof zóó samen te stellen, dat de veroordeeling van een onschuldige, zelfs gedurende een zeer lang tijdsverloop, bijna onmogelijk wordt; maar redeneering zal niet aan het licht brengen binnen welke grenzen men deze kans moet beperken, noch hoe men zich haar zal verschaffen zonder het aantal rechters bovenmatig uit te breiden.

Dit voorbeeld is voldoende om in het licht te stellen hoe nuttig of liever noodzakelijk het is becijfering op dit vraagstuk toe te passen."

Het eenige algemeene grondbeginsel, waarvan CONDORCET bij deze beschouwingen uitgaat, luidt als volgt:

»Si sur un nombre donné de combinaisons également possibles, il y a un certain nombre, qui donnent un évènement et un autre nombre, qui donnent l'évènement contraire, la probabilité de chacun des évènements sera égale au nombre des combinaisons qui l'amènent, divisé par le nombre total."

Wanneer men b.v. een dobbelsteen met zes vlakken neemt en onderstelt, dat voor elk van die vlakken de kans, om boven te komen even groot is, dan zal, daar er slechts één vlak is met zes oogen, terwijl er vijf met minder oogen zijn, de breuk $\frac{1}{6}$ de kans voorstellen dat het eerste vlak bovenkomt en de breuk $\frac{5}{6}$ de kans, dat dit niet het geval wordt.

Men ziet dus dat het aantal combinaties, die een feit te voorschijn roepen en het aantal combinaties, die dat niet doen, gelijk zijn aan het totaal der combinaties en dus bij gevolg de som der kansen voor twee tegenstrijdige feiten gelijk is aan de eenheid.

Onderstel dat een der kansen gelijk nul is, dan zal de andere, geheel alleen, gelijk zijn aan de eenheid; maar eene kans is slechts dan gelijk nul, als geene enkele combinatie het feit te voorschijn kan roepen, dat er aan beantwoordt; het tegenovergestelde feit, waarvoor de kans gelijk is aan de eenheid, zal dus werkelijkheid moeten worden; dat feit is zeker.

De kans wordt steeds voorgesteld door eene breuk, de zekerheid door de eenheid.

Streelend voor ons gevoel is het oordeel dat CONDORCET in dit werk velt over JOHAN DE WITT en dat wij in het oorspronkelijke teruggeven:

»Le premier mathématicien, qui ait imaginé d'appliquer le calcul à des questions politiques, est le célèbre JEAN DE WITT, Grand-Pensionnaire de Hollande; sa conduite sage et courageuse dans cette place importante, ses vertus, son patriotisme, sa fin malheureuse, ont rendu son nom cher à tous ceux, qui aiment leur patrie et que touche la vertu. Il n'y eut de plus grand nom dans le siècle dernier et peut-être n'en pourrait on citer aucun de plus respectable.

JEAN DE WITT avait été le disciple de Descartes et l'un de ses meilleurs disciples. Avant d'être Grand-Pensionnaire, il avait publié un ouvrage sur les courbes, où l'on trouve des vues ingénieuses et nouvelles; ce fut lui qui essaya le premier de fixer le taux des rentes viagères, d'après les probabilités de la vie, données par des tables de mortalité.¹ Il eut sur la politique, sur les véritables intérêts des nations, sur la liberté du commerce, des idées fort supérieures à celles de son siècle et l'on peut dire que sa mort prématurée fut un malheur pour l'Europe, comme pour sa patrie."

¹ CONDORCET bedoelt: *Waardijze van lijfrenten naar proportie van losrenten* door JOHANN DE WITT. 's Gravenhage, 1671, bij JACOBUS SCHELTUS.

AUGUSTE COMTE, overigens zoo rechtvaardig jegens CONDORCET en van eerbied voor hem vervuld, beschouwt zijne pogingen, om staatswetenschap, door middel van algebra'sche berekeningen, tot positieve wetenschap te verheffen, als een hersenschim. »Dáárin" zegt hij »moet men de aanspraken niet zoeken, die CONDORCET kan doen gelden op de bewondering van het nageslacht."

FRANÇOIS ARAGO en LACROIX daarentegen zijn eene geheel andere meening toegedaan; zij achten de vraagstukken, in het werk behandeld, niet alleen van onbetwistbaar belang, maar ook den gedachten-gang logisch; mathematici zouden de methoden van berekening eenvoudiger gewenscht hebben maar het voorafgaand betoog, dat de kern van den arbeid uitmaakt, kan voor een verheffend stuk wijsbegeerte gelden.

Later gaf CONDORCET nog een ander werk in dezelfde richting: *Tableau général de la science qui a pour objet l'application du calcul aux sciences politiques et morales.*

Als secretaris van de Academie van Wetenschappen GRANDJEAN DE FOUCHY opgevolgd zijnde, bewerkte hij in een tijdsverloop van zeventien jaar, van 1773—1790, de levensberichten van een-en-zestig geleerden, die leden der Academie waren geweest. Hij deed dit met grooten ernst en verklaarde in de voorrede: »ik heb hunne *geschiedenis* op het oog meer dan eene *lofredes*; men is den dooden slechts schuldig wat nut kan hebben voor de levenden, te weten waarheid en rechtvaardigheid." Als men, om een enkel voorbeeld te noemen, zijn *Eloge de Blaise Pascal* leest, dan kan men zich een voorstelling vormen van den indruk dien de *Eloges des Savants* teweegbrachten; in den trant van CONDORCET is ten onzent door BAKHUIZEN VAN DEN BRINK JOHN BAKE herdacht. Aan genoemd werk had hij in 1782 zijne verkiezing tot lid der Fransche Academie te danken als opvolger van SAURIN; hij deed zijne intrede met een redevoering getiteld: *Les avantages que la société peut retirer de la réunion des sciences physiques aux sciences morales.* Zijn zetel heet tot op den huidigen dag: le trente neuvième fauteuil (dit de CONDORCET).

In zijn *Essai sur le règne de Claude et de Néron* verklaarde DIDEROT: »D'ALEMBERT en CONDORCET zijn twee groote schilders geweest; ieder had zijn eigen manier. D'ALEMBERT had veel smaak en veel vernuft en kon soms op stoute wijze schertsen. CONDORCET onderscheidt zich door de kunstvaardigheid, waarmede hij deugden en gebreken doet uitkomen; beiden komen in zijne portretten tot hun recht, maar

terwijl op de eersten het volle licht valt, schuilen de laatsten weg in half duister."

Deze portretten vormen in waarheid een wetenschappelijk monument, waarin nauwgezette eerlijkheid, diepte en uitgebreidheid van kennis met kracht van opvatting en uitvoering om den voorrang dingen.

Van veelomvattende en degelijke geleerdheid blijkt gevende en met een gezag, dat door zijn gelijken, 't zij tijdgenoot of nazaat, erkend is, heeft CONDORCET het gansche veld van menschenlijke wetenschap afgereisd en *eene natuurlijke verklaring gegeven van het wezen der wereld en van den mensch.*

Naarmate men dieper doordringt in zijn werk, het ernstiger bestudeert, zal men meer doordrongen worden van de overtuiging, dat de hypothese eener godheid, als scheppende en besturende macht, daarin geheel op zij is gezet. Steeds openbaart zich zijn streven om natuur-, levens- en maatschappelijke verschijnselen te verklaren met behulp van natuurwetten, die naar zijne meening willekeur en supranaturalisme uitsluiten.

Intusschen is de Academie niet alleen het tooneel geweest van zijne werkzaamheid, noch de pers het eenig voertuig van zijne gedachten; zonder te spreken van de *salons*, waar CONDORCET eene geliefkoosde figuur was, schitterde hij ook nog elders n.l. in het lyceum, in 1781 gesticht door PILÂTRE DE ROZIER, den stoutmoedigen onderzoeker, die in 1785 bij Boulogne-sur-Mer door een val uit zijn luchtballon om het leven kwam. Voegen wij, om een denkbeeld van deze instelling te geven, hierbij dat zij ten doel had Franschen of vreemdelingen van beiderlei kunne in de gelegenheid te stellen cursussen te volgen over allerlei onderwerpen van wetenschap, met inbegrip van levende talen.

Even als LAVOISIER had CONDORCET de aanvallen te verduren van MARAT »l'ami du peuple», die in 1791 onder den titel van: *Les charlatans modernes. Lettres sur le charlatanisme académique* een schotschrift in het licht gaf, waarin hij beroemde geleerden verdacht maakte en verguisde. »Hoevelen hunner» zegt hij »hebben hun fortuin niet te danken aan de manoeuvres van hun kuische wederhelften!» (Om deze ontboezeming te staven, vermeldt hij in één noot Mmes LAPLACE, MARMONTEL, SUARD, LAGRANGE, CONDORCET, enz.). »Ik zal u niet bezig houden met MESMER en CAGLIOSTRO, maar met een andere soort van kwakzalvers, die onder ons rondwaren, zich in alle kringen vertoonen, voor wie de loftrompet voortdurend wordt gestoken, die door de regeering worden vetgemest

en in ledigheid en vermaak verbrassen wat den ongelukkigigen kunstenaar of armen arbeider toekomt. Men heeft zich slechts met den naam van geleerde op te sieren om den vorst weldaden of het volk geld af te troggelen.

Al bezaten vorsten en koningen nog zooveel kennis (wat echter niet het geval is) hoe zouden zij ware verdiensten kunnen ontdekken, terwijl zij gedwongen zijn ter markt te gaan bij de schelmen, die hen omringen en steeds misleid worden door indringers? Is FREDERIK II, ondanks zijn genie, niet levenslang dupe geweest van VOLTAIRE en D'ALEMBERT? Was CATHARINA II het niet van D'ALEMBERT en DIDEROT en is zij het nog niet van CONDORCET?"

In 1793, in het *Journal de la République Française*, zinspelende op zijn berucht *Traité du feu*, verklaart MARAT:

»Ik geloof nagenoeg alles te hebben doorploegd, wat de menschelijke geest omtrent zedeleer, wijsbegeerte en staatkunde aan het licht heeft gebracht, om er juiste gevolgtrekkingen uit af te leiden. Ik durf mij vleien mijn doel niet te hebben voorbijgestreefd, als ik slechts de aandacht vestig op de onwaardige vervolging, die ik tien jaar lang van de Koninklijke Academie van Wetenschappen te verduren heb gehad, nadat zij tot de ervaring was gekomen, dat mijne ontdekkingen over het licht, den arbeid, dien zij een eeuw lang aan dat onderwerp wijdde, omverstieten en dat ik er niets op gesteld was onder hare leden te worden opgenomen.»

Wat had CONDORCET nu, om ons tot hem te bepalen, misdreven? Hij had, als secretaris van de Academie van Wetenschappen en overeenkomstig zijn plicht, een uittreksel van het zittingsverslag van 10 Mei 1780 gecontrasigneerd, waarin betoogd werd, dat de onderzoekingen van M. MARAT, médecin des gardes du corps de Mgr LE COMTE D'ARTOIS, niet bewezen, wat zij heetten te bewijzen en over het algemeen in strijd waren met de leer van het licht.

Uit de correspondentie, door CONDORCET met FREDERIK den Groote gevoerd en door FRANÇOIS ARAGO uitgegeven, blijkt hoegenaamd niets van de schelmerij of afzetterij, waarvan MARAT ook hem zoo schaamteloos beticht.

Op gemeenzamen voet verkeerende met D'ALEMBERT, vereerd met de vriendschap van VOLTAIRE en TURGOT, kon hij moeielijk onverschillig toeschouwer blijven bij hun dagelijkschen strijd tegen dwalingen, misbruiken en verouderde instellingen; men zag hem positie nemen onder hen, die de maatschappij wilden hervormen. Hij werd staathuishoudkundige en ondersteunde met kracht het streven van TURGOT. Met

VAUBAN, HUME en QUESNAY was deze van meening, dat de landbouw de blijvende grondslag is van het eigenlijk maatschappelijk leven; de bloei van den landbouw is een gemeenschappelijk belang, omdat alle takken van nijverheid verband houden met de bewerking van den bodem. Met GOUVRAY achtte hij concurrentie den machtigsten prikkel tot arbeid en meende, dat het buiten de roeping der regeering lag den prijs van levensmiddelen te bepalen of den eenen tak van nijverheid te bemoeielijken om den anderen te doen bloeien; met TURGOT was hij, ten slotte, van oordeel, dat de handel de vrijheid moest genieten, dien het streven der regeering om particuliere belangen in de hand te werken hem had doen verliezen; dat men voor alle staatsburgers den arbeid moest vergemakkelijken, om de krachtigste concurrentie in het leven te roepen, waaruit de grootst mogelijke volmaaktheid van fabrikaat en de voordeeligste prijs voor den koper zouden voortvloeien; voor den verkooper moesten alle wegen worden opengesteld om zijne waren aan den man te kunnen brengen; de arbeider zou dan het loon ontvangen, waarop hij aanspraak heeft en de productie zou toenemen.

De voornaamste tak van handel, waarop TURGOT zijne denkbeelden toepaste, was de graanhandel, dien hij wilde ontslaan van de boeien, die hem knelden en zelfs de volksvoeding in gevaar brachten. Onmiddellijk kreeg hij het gansche hof — behalve den koning — het parlement, de geestelijkheid, de speculanten en de aanhangers van het stelsel van uitsluiting tegen zich, met NECKER aan het hoofd; daarenboven de pers — en wie zou het gelooven? — het volk zelf, welks welzijn hij wilde bevorderen.

In dezen grooten en edelen strijd werd TURGOT trouwhartig geholpen door CONDORCET. Van 1774—1776 verschenen van zijne hand: *Lettres d'un laboureur de Picardie à M. Necker, auteur prohibitif; Monopoles et monopoleurs; Réflexions sur les corvées; Sur l'abolition des corvées* en *Réflexions sur le commerce des blés*. MARIA ANTOINETTE wist den val van MALESHERBES en van TURGOT te bewerken; zij moet mede aansprakelijk worden gesteld voor de verblinde en reactionnaire staatkunde, die de omwenteling ontketende.

Op aanwijzing van DUVAL D'EPREMESNIL en op het requisitoir van SÉGUIER werd het geschrift van CONDORCET *Sur l'abolition des corvées*, bij parlamentsbesluit, verbeurd verklaard en vernietigd. In dit geschrift had CONDORCET den eersten minister NECKER, den kampioen der speculanten, aangevallen; met bijtenden spot had hij stuk voor stuk de

argumenten ontzenuwd, die NECKER in zijn werk over de graanwetten had neergelegd. Toen de Academie van Wetenschappen hem deswege koel bejegende, riep hij uit:

»Zal ik mij nu hier moeten verontschuldigen over het feit, dat ik belang stel in het openbaar welzijn en mij daarmee bezig houd? Dit is mijn recht en een dure verplichting voor elk staatsburger; niemand behoeft een volmacht om het volk te verdedigen of de vooroordeelen te bestrijden, die zijn geluk in den weg staan. Hij moge vrij een zot zijn in de oogen van den schitterenden en bedorven hoop, die, op het stuk van bestuur, slechts de etiquette van Versailles kent en meent dat alles in het koninkrijk naar wensch gaat, als de hovelingen het goed en de mannen van zaken bekwame koks hebben.

Is het schouwspel van het verdrukken der armen, van de rampen van een geheel volk niet eene onverdragelijke kwelling? De hoop op het geluk, dat het volk kan deelachtig worden, is op aarde mischien de eenige troost voor den weldenkende. Maar zal men vragen: wie heeft hem met de zorg voor de publieke zaak belast? De natuur zelve, als zij hem ten minste een hart en onverschrokkenheid heeft geschonken.»

Het behoeft haast geen betoog, dat TURGOR, toen hij nog aan het bewind was, zijn medestrijder niet vergat. Hij benoemde hem tot inspecteur van het muntwezen, eene betrekking, die hij niet zonder aarzelen aanvaardde; zij verschafte hem vrije woning en 5000 frs. inkomen. Met lofwaardige kieschheid wilde CONDORCET het ambt neerleggen, toen de door hem fel bestreden NECKER aan het bewind kwam; hij schreef een brief aan den graaf DE MAUREPAS, die het aangeboden ontslag echter niet aannam. Hij bleef inspecteur van het muntwezen tot 1791; de betrekking werd toen opgeheven. Het volgende jaar werd hij commissaris van de schatkist, welke betrekking hij verwisselde voor het lidmaatschap van de Wetgevende Vergadering, door zijne medeburgers daartoe gekozen.

Met den val van TURGOR was het met de hervormingspolitiek gedaan; met leede oogen zag men CONDORCET meedingen naar den prijs, door de Fransche Academie uitgelooft voor eene lofrede op den kanselier DE L'HOPITAL. In zijn voortreffelijk antwoord bepleitte hij onbewimpeld de rechten van den mensch; de openbare administratie wilde hij onttrokken zien aan vorstelijke of ministeriële willekeur en op onwankelbare grondslagen gevestigd. Door NECKER's invloed erlangde het smakeloos product van den abbé REMY niet slechts de voorkeur,

maar CONDORCET werd zelfs aangeklaagd bij het Parlement van Parijs! Zonder zijne betrekking tot LAGRANGE te veronachtzamen, ging hij, zooals wij reeds zagen, op zeer vriendschappelijken voet om met D'ALEMBERT en TURGOT, terwijl VOLTAIRE van eerbied en bewondering voor hem vervuld was; de eerste had hem tot uitvoerder van zijn uitersten wil gekozen; de tweede raadpleegde hem bij alle voorkomende gelegenheden omtrent vraagpunten van wetenschap, staatkunde en zedeleer. Na de breuk met NECKER hield de omgang met BUFFON en de zijnen op; tijdens zijn verblijf te Auteuil was hij de huisvriend van Mme HELVETIUS, wier overleden echtgenoot, van Hollandsche afkomst, de zoon en de kleinzoon was van geneesheeren, die zich grooten naam hadden verworven aan het Fransche hof. De hoogste kringen stonden voor CONDORCET open, zonder hem bijzonder aan te trekken; men vond er, zooals hij het uitdrukte: »verstrooïing zonder vermaak, ijdelheid zonder grond en ledigheid zonder rust”. Vóór zijn huwelijk gaf hij, als ontspanning, de voorkeur aan de wijsgeerige bijeenkomsten ten huize van Mlle DE LESPINASSE, door GEORGE SAND de *Muze der Encyclopédie* genoemd.

Er kwamen geen vreemdelingen van beteekenis te Parijs of zij poogden met CONDORCET in aanraking te komen; GIBBON, DAVID HUME, J. B. SAY, FRANKLIN en BECCARIA zochten hem op. »Wat zijn voorkomen betreft” — de schets is van ISAMBERT — »uit zijn gelaats-trekken sprak de hoofdtrek van zijn karakter: goedheid. Zijne houding was eenvoudig en ongedwongen; hij was hoog van gestalte. De verbazende omvang van zijn hoofd, zijn breede schouders en krachtig bovenlijf vormden een contrast met zijn schrale beenen. Kort vóór zijn dood was hij geheel gebogen en het loopen kostte hem moeite. Zijn onderhoud was altijd belangrijk, welwillend, overredend en viel binnen ieders bereik. Welsprekend is hij nooit geweest; de verlegenheid uit zijn eerste jeugd is hem bijgebleven; daarenboven belette zijne moeilijke ademhaling hem lang achtereen het woord te voeren. Als men naar hem luisterde dan had hij dat te danken aan de glorie van zijn naam.”

Een werkzaam bestaan, uitsluitend aan *theorie* gewijd, kon den ijverenden en overtuigden staatsburger niet bevredigen. Bij CONDORCET moest handelen volgen op overwegen, toepassen op uitdenken; zoo zegt hij:

»Sinds lang overtuigd dat het menschelijk geslacht tot in het on-eindige vatbaar is voor volmaking, die als noodzakelijk gevolg van

het toenemen van kennis slechts kan worden tegengehouden door physische veranderingen van den aardbodem, heb ik het streven naar vorderingen op dezen weg steeds als een der aantrekkelijkste bezigheden beschouwd en als een van de voornaamste plichten van den man, die zijn geest verrijkt heeft door studie en nadenken."

Hij wilde het licht, door de wetenschap ontstoken en de edelste uitingen der wijsbegeerte dienstbaar maken aan de maatschappelijke hervorming, die werd voorbereid en ook door hen, die ver in doorzicht bij hem achterstonden, verwacht werd.

In dien zin zijn volkomen op hem toepasselijk de woorden van MIGNET:

»De meeste mannen van naam, die de merkwaardige 18de eeuw voortbracht, hebben de vorderingen der wetenschap trachten dienstbaar te maken aan de staatkunde. Hun leven verdeelde zich tusschen de nasporingen van het denken en de afwisseling van het handelen. Hunne proeven werden op 's werelds schouwtooneel en te midden van omwentelingen genomen. De geschiedenis van hun arbeid is onafscheidelijk van die van hun vaderland."

AUGUSTE COMTE betreurt het echter dat CONDORCET het pad van wetenschap en wijsbegeerte heeft verlaten, waarop zooveel lauweren hem wachtten. Mutatis mutandis heeft hij dezelfde ervaring opgedaan als LAVOISIER, de grondlegger der nieuwere scheikunde. COMTE had gelijk; men denke slechts aan de dubbelzinnige positie, die CONDORCET innam in de politieke vergaderingen, waarin hij verdwaald raakte. Zijne pogingen om den stoot te geven, of op te treden als bemiddelaar, bleken even vruchteloos; hij hield zich op den achtergrond of scheen met zich zelve in strijd. Zijne theorieën leden onder eene staatkunde, die bij den dag leefde en eindelijk is er twijfel ontstaan omtrent de diensten, die hij in de praktijk bewees.

De gave om menschen en omstandigheden te beheerschen was CONDORCET niet toebedeeld; hem ontbraken de practische zin, het juiste begrip van de feiten, het snelle inzicht in de beteekenis der gebeurtenissen, de beslistheid, de ongevoeligheid, het beleid, de kracht tot aanval en weerstand, die een man stempelen tot bewindsman. Gevoelig en kiesch, was menschenkennis, op ervaring gegrond, hem vreemd; hij kon zijne indrukken niet verloochenen, was niet berekend voor de, soms stuitende, kunstgrepen, waartoe de staatsman in kritieke oogenblikken de toevlucht moet nemen; zijn *aarzelende houding* als afgevaardigde en zijn gering overwicht op hen, die bij de beweging

van 1792 en 1793 eene rol speelden, bewijzen dit voldoende. Op de vraag, tijdens het proces tegen LODEWIJK XVI ook tot hem gericht: »Quelle peine sera infligée à LOUIS?» antwoordde hij woordelijk: »Toute différence de peine pour les mêmes crimes est un attentat contre l'égalité. La peine contre les conspirateurs est la mort. *Mais cette peine est contre mes principes et je ne la voterai jamais.* Je ne puis voter la réclusion, car nulle loi ne m'autorise à la porter. Je vote pour la peine la plus grave dans le code pénal *et qui ne soit pas la mort.*» En dezelfde man, die den 19^{den} Jan. 1793, dus twee dagen vóór de terechtstelling van den koning, de afschaffing van de doodstraf voor politieke misdaden bepleit had, bleef buiten stemming op de vraag: »Zal de uitspraak van het vonnis worden verdaagd of niet?»

In dezelfde maand, waarin de koning het leven liet, werd CONDORCET, tegelijk met PAUL JÉRÉMIE BITAUBÉ, den vertaler van HOMERUS, geschrapt van de naamlijst der leden van de Academieën van Wetenschappen te Petersburg en te Berlijn.

Te midden van onverpoosden arbeid en politieke beslommeringen trad hij den 28sten Dec. 1786, op drie-en-veertigjarigen leeftijd, in het huwelijk met MARIE LOUISE SOPHIE DE GROUCHY, dochter van FRANÇOIS JACQUES DE GROUCHY en GILBERTE HENRIETTE FRÉTEAU; de bruid was in 1764 op het kasteel Villette bij Meulan (Seine et Oise) geboren.

Getroffen door hare zeldzame schoonheid en gedistingeerde manieren, kwam hij tot de ontdekking, dat fijne beschaving bij haar gepaard ging met een ernstig karakter, oprechtheid van gemoed, geestkracht en onuitputtelijke liefderijkheid. Deze zeldzame vrouw, met zoo groote gaven van verstand en hart toegerust, overstelpte haren man met bewijzen van diepe vereering; innig aan hem gehecht in een tijd van laakbare wuftheid van zeden, bleef zij hem getrouw, niet slechts in kwade dagen, maar ook na zijn dood.

Mme DE CONDORCET was de staatkundige en wijsgeerige meeningen van haren echtgenoot toegedaan; zij nam deel aan zijn arbeid, leefde zijn leven en de vervolging, waaraan zij uit dien hoofde bloot stond, kon slechts den band versterken, die haar aan hem hechte. Een van hare groote zorgen na zijn overlijden was het toezicht op de uitgave van de laatste werken van den vogelvrij-verklaarde, waarvan o. a. genoemd moet worden: *l'Art d'apprendre à compter sûrement et avec facilité.* Bij het schrijven van dit werkje tijdens zijne vrijwillige gevangenschap werd hij geleid door teedere gevoelens jegens de kleinen, de kinderen der lagere scholen.

Uit hun huwelijk is, in April 1790, eene dochter geboren. (Zij heette ELISA en trad op zeventienjarigen leeftijd in den echt met den luitenant-generaal O'CONNOR, wien zij vijf jongens schonk, waarvan de drie oudsten op jeugdigen leeftijd overleden; de generaal zelf bezweek den 25sten April 1852 op het kasteel Bignon).

CONDORCET heeft in hooge mate genoten, wat aan ons bestaan waarde bijzet, n. l. een gelukkig huiselijk leven; in zijn geval gegrond op wederzijdsche achting en genegenheid, op overeenstemming van zienswijzen, op den gemeenschappelijken wensch om eene goede opvoeding te geven aan het kind, door beiden begeerd.

Het echtpaar leefde in den beginne van de bescheiden bezoldiging, die de betrekking aan de Munt opleverde, gevoegd bij de nalatenschap van den bisschop van Lisieux. Een huwelijk om geld lag zóó weinig op den weg van CONDORCET, dat hij elke overeenkomst afsloeg, die bindend kon worden voor zijne bruid of hare ouders. Zij woonden eerst in het gebouw van de Munt (Quai Conti). Mme DE CONDORCET ontving er steeds een uitgelezen gezelschap, zoowel aangetrokken door haar verheven schoonheid en literarische gaven, als door den roep, die uitging van haar beroemden echtgenoot. Men had behoefte aan een vereenigingspunt en vond het bij CONDORCET; hij was er de ziel van en had altijd iets van beteekenis voor te stellen of voor te lezen. De tijd, dien zijn verschillende werkkringen en studiën hem overlieten, besteedde hij aan het voorthelpen van anderen, trouw daarin geholpen door zijne jonge vrouw.

Het bestek en de bestemming van dit tijdschrift gedoogen niet in het breede uit te weiden over de werkzaamheid van CONDORCET in zijne verschillende politieke betrekkingen; in de eerste plaats als lid van de *Commune de Paris*, waarin hij als afgevaardigde van het district Saint-Germain-des-Prés zitting had.

Wanneer wij vermelden, dat hij de uitoefening der burgerrechten door vrouwen verdedigde, dan zij daarbij gevoegd, dat zijne zienwijze ten deze met kracht werd bestreden. Zoo schreef een ongenoemde in Januari 1791:

» Vrouwen moeten geen invloed hebben op het bestuur maar op het volkskarakter en de zeden; zij moeten geen deel nemen aan openbaar beheer; haar invloed zij een indirecte. De troon der vrouw sta in den huiselijken kring; haar glorie zij de roem, dien de kinderen behalen, door haar groot gebracht, ten nutte van den Staat. CORNELIA was senator, noch consul, noch bevelhebber van de Romeinsche legioenen. CORNELIA was de moeder der Gracchen!»

Wat de inrichting van het openbaar onderwijs betreft, waaromtrent CONDORCET in de zittingen der Wetgevende Vergadering van 20 en 21 April 1792 een merkwaardig rapport uitbracht, was hij van meening, dat het door den Staat aan alle burgers moet worden verstrekt, om gelijkheid van rechten te verwezenlijken; de som van kennis moet worden vergroot, aan volmaking gearbeid; toekomstige geslachten moeten worden voorbereid op de veranderingen, die de tijd aanbrengt. Het onderwijs moet ieder geven, wat ieder in de eerste plaats dient te weten; vervolgens moet onderzocht worden voor welke betrekking elk individu geschikt is en eindelijk moeten de leerlingen zich geheel de kennis kunnen eigen maken, die vereischt wordt voor het beroep, waarvoor zij geschikt zijn. Deze gelijkheid van maatschappelijke voordeelen moet geen schade kunnen lijden door, in strijd met de vrijheid van gedachte, de verspreiding van leerstellige begrippen op de scholen toe te laten; godsdienstig secte-onderwijs dient buiten gesloten. Afgescheiden van hunne geloofsbegrippen moeten de ouders hunne kinderen naar de nationale instellingen kunnen zenden, zonder te behoeven te vreezen, dat het openbaar gezag inbreuk zal maken op de rechten van het geweten.

Niet lang daarna, 13 Aug. 1792, deed hij plechtig het voorstel om den koning de Uitvoerende Macht te ontnemen en over te gaan tot de instelling van eene Nationale Conventie; den 21sten Sept. werd hij zelf lid der Conventie, waar hij den arbeid voortzette, in de Wetgevende Vergadering aangevangen en ten doel hebbende: afschaffing van het leenrecht en de monarchie; scheiding van kerk en staat; regeling van het onderwijs. Tegelijkertijd wijdde hij zijne krachten aan de samenstelling eener grondwet en aan den arbeid van het eerste *Comité de salut public*.

Evenmin als PHOCION voor den laster gespaard bleef, ontging CONDORCET de aantijgingen van allerlei aard, die tegen hem werden ingebracht en waarvan de afgevaardigde CHABOT zich tot tolk maakte, dezelfde CHABOT, die den 8sten Juli 1792 der Conventie voorstelde CONDORCET te doen arresteeren en te vervolgen naar aanleiding van een geschrift, getiteld: *Aux citoyens français. Sur la nouvelle constitution*. Hij werd voor de balie der Vergadering gedagvaard om gehoord te worden en zijne papieren werden verzegeld; doch niet verschijnende werd CARITAT (ci-devant marquis DE CONDORCET) den 28sten Juli tot verrader des vaderlands verklaard en den 2den Oct. d.a.v. met nog vijf-en-veertig andere afgevaardigden voor de revolutionnaire rechtbank gedaagd.

Na het besluit der Conventie van 8 Juli had hij zijne toenmalige woning, Rue de Lille No. 50, verlaten en zich naar Auteuil begeven, waar hij een optrekje had. Ook daar niet veilig, verborg hij zich een nacht ten huize van Mme HELVETIUS en werd vervolgens door twee doctoren, PINEL en BOYER, naar de Rue Servandoni No. 21 te Parijs gebracht, waar zij, als studenten, gewoond hadden bij Mme VERNET, eene eenvoudige eerbiedwaardige vrouw, de weduwe van een beeldhouwer, die den generaal CAVAIGNAC onder hare nakomelingen telt.

Op de bloote verzekering van zijne vrienden, dat de onbekende een vogelvrijverklaarde was, dien zij wilden redden, werd CONDORCET opgenomen. Hoeveel hartzeer wachtte hem in het kleine kamertje in die sombere straat, die zich uitstreckte van de kerk Saint-Sulpice tot de gevangenissen van het Luxembourg! Zonder middelen, want op zijne goederen was beslag gelegd, moest hij leven van hetgeen hem door de zeldzame edelmoedigheid van Mme VERNET en de opofferende liefde van zijne vrouw verstrekt werd. Maar het bijzijn van moeder en kind, die hij zoo innig liefhad, moest hij derven.

Waarvan zou zij leven? Mme DE CONDORCET, die in de wereld, waarin zij thuis hoorde, gewoon was geweest zich te laten bedienen, wist door noeste vlijt, behalve in haar eigen onderhoud, te voorzien in dat van haar dochtertje, van hare ziekelijke zuster CHARLOTTE en van eene oude gouvernante Mme BEAUVAIS. Zij ging portretten maken; soms in de gevangenissen, soms in de stille schuilplaatsen, door brave lieden aan veroordeelden verschaft; ten slotte in de schitterende salons of in de bescheiden woningen van menschen, die zich bedreigd achtten. Haar talent wist de zorg te verslappen der soldaten, die herhaaldelijk huiszoeking kwamen doen in het verblijf te Auteuil; met potlood of penseel maakte zij hun afbeeldsel en betooverd door de gelijkenis, werden zij dan verkeerd in beschermers. Toen het schilderen geen brood meer gaf, werd er met behulp van ETIENNE CARDOT, zoon van den gewezen secretaris van CONDORCET, een linnenwinkel opgezet in de Rue St. Honoré. Later vertaalde zij een werk van ADAM SMITH en gaf hare *Lettres sur la sympathie* in het licht, uitmuntende door juistheid van opmerking en sierlijkheid van stijl.

Geheel alleen belast met de zorg voor haar gezin en door smart gebogen, liet SOPHIE DE GROUCHY zich niet uit het veld slaan; met moed verdroeg zij de slagen van het noodlot en wist uit hare rampen kracht te putten om door onvermoeiden arbeid in eigen nooddrift te voorzien en in die van hen, die thans door haar moesten leven. Zij en Mme VERNET gaven beurtelings het beeld te aanschouwen van moeder-

liefde en echtelijke trouw, van hartelijke vriendschap en toewijding, van eene geestdrift, die soms aan zwakke vrouwen de onverschrokkenheid in het hart stuurt, waarmede zij den wreedsten tegenspoed trotseeren en bergen verzetten. De eerste stappen, door zijne vrouw op het pad van zelfverloochening en opoffering gezet, werden reeds een balsem voor het verpletterd gemoed van den deerniswaardigen man. Hij zag zich tot ernstigen en volhardenden arbeid in staat; zijn werkkraft en helderheid van geest werden in het schamel vertrek, waar de menschlievende gastvrouw over hem waakte, weer even groot, als twintig jaar te voren tijdens het secretariaat van de Academie van Wetenschappen. Als Mme VERNET, over zijne politieke tegenstanders sprekende, hem vroeg: »wat zoudt gij met hen aanvangen, als hun lot in uwe handen was?» luidde het antwoord: »Tout le bien que je pourrais.» De dag ging om met werken, lezen en het onderhoud met enkele vrienden. In de eerste plaats MARCOZ, plaatsvervangend afgevaardigde ter Nationale Conventie voor het departement Mont-Blanc en Sarret, leeraar in de wiskunde en groot bewonderaar van CONDORCET. MARCOZ, die zeer goed wist, dat zijn leven gevaar liep, als men zijne betrekking tot den vogelvrijverklaarde ontdekte, bezorgde hem dagbladen en hield hem op de hoogte van het verhandelde in de Vergaderingen der Conventie.

Tot het middagmaal ging de dag met werken voorbij; vervolgens werd er eenige tijd aan gezellig verkeer besteed en daarna de arbeid tot tien uur hervat. Toen CONDORCET in het laatst van October 1793 het treurig uiteinde van zijne politieke vrienden, de Girondijnen, vernam, voor het meerendeel op den 31sten dier maand op de Place de la Révolution geguillotineerd, geraakte hij in een toestand van zenuwachtige overspanning, omdat hij zeer goed besepte, wat Mme VERNET en vooral zijne vrouw boven het hoofd hing, als hij ontdekt werd. Deze laatste, die hem zoo dikwijls bezocht, als de omstandigheden gedoogden, wist haar man te bewegen af te zien van zijn voornemen, om eene verdediging op te stellen en spoorde hem aan afleiding te zoeken in arbeid, hem meer waardig. Zonder een enkel boek en slechts steunende op zijne verbazende kennis en stalen geheugen, schreef hij toen, behalve het reeds vermelde boekje over *de telkunst* het werk, getiteld: *Programma ou esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*, volgens COMTE de eerste stap, die, na MONTESQUIEU in zijn *Esprit des lois*, gedaan is, om den vooruitgang der beschaving in het licht te stellen.

Den 28sten December, ter gelegenheid van den zevenden verjaardag

van hunne huwelijksvoltrekking, schreef hij aan zijne vrouw een brief op rijm, waarin de volgende schoone regels voorkomen :

Crois-tu que notre enfant puisse encore retenir
 De son père proscrit un faible souvenir?
 Que son coeur de mes traits ait gardé quelque image?
 Dis lui que je l'aimais; qu'au milieu de l'orage,
 Insensible à mes maux, ses pertes, tes malheurs
 Abattaient mon courage et m'arrachaient des pleurs;
 Que son portrait, tracé par une main chérie,
 Fut un double bienfait pour mon âme attendrie,
 Que mes soins de son sort tendrement occupés,
 Préparaient pour son coeur d'utiles vérités.

Met die „utiles vérités” had hij de vijf onvergelijkelijk schoone hoofdstukken op het oog, in het begin van Jan. 1794 voltooid onder den titel: *Avis d'un proscrit. Conseils de Condorcet à sa fille* en waaraan slechts het volgende ontleend zij :

»Gewen u vroeg weldadigheid te beoefenen, maar zij worde bestuurd door verstand en rechtvaardigheid.

Geef niet om u het schouwspel van smart en ellende te besparen, maar om u te sterken door de gedachte, dat gij beiden hebt verlicht.

Bepaal u niet tot het wegschenken van geld; geef uw zorg, uw tijd, uw kennis, uw liefderijken troost, die dikwijls meer waarde hebben dan stoffelijke hulp.

Aldus zullen uwe weldaden niet beperkt kunnen worden door de grenzen van uw fortuin.

Leer deze deugd vooral beoefenen met kieschheid, met dien eerbied voor het ongeluk, die de weldaad verdubbelt en den weldoener adelt.

Vergeet nooit, dat hij die ontvangt, de gelijke is van hem, die geeft; dat alle hulp, die afhankelijkheid insluit, geen gave is maar ruilhandel en dat hulp, die vernedert, met beleediging gelijk staat.”

Na het voltooien van een arbeid, waardoor hij zijn verdriet had weten te verzetten en zijne kalmte te herwinnen, kwam de gedachte aan het gevaar, waarin hij Mme VERNET, zijne vrouw en zijne vrienden blootstelde, op nieuw boven. Het gevoel van de verantwoordelijkheid, die hem drukte, werd hem te zwaar en hij besloot, hoewel zich bewust van de geringe kans op behoud, het huis in de Rue Servandoni te ontvluchten. In den vroegen morgen van Dinsdag 25 Maart 1794, schreef hij op het schutblad van eene *Geschiedenis van Spanje*, die zich in zijne kamer bevond, zijn testament, dat aldus aanvangt:

»Als mijne dochter alles moet verliezen" (hiermede zijne vrouw bedoelende) »smeeek ik hare tweede moeder (Mme VERNET) de laatste wenschen van een ongelukkig man te willen vervullen."

Na Mme VERNET, die hem nooit zou hebben laten gaan, door een list te hebben verwijderd, verliet hij in zijne gewone vermomming, linnen muts en wambuis, *carmagnole* genoemd, in gezelschap van SARRET, wien hij zijne papieren had toevertrouwd, het huis en sloeg met zijn vriend de Rue de Vaugirard in. Zonder moeite raakten zij buiten de barrière du Maine en namen afscheid in de vlakke van Montrouge. CONDORCET zeide, dat hij zich naar zijn ouden vriend SUARD te Fontenay-aux-Roses begaf, wat inderdaad het geval is geweest. Na twee dagen te hebben rondgezworven en zijn been te hebben gekwetst in eene steengroeve, waar hij den nacht had doorgebracht, gelukte het hem SUARD, die met zijne vrouw naar Parijs was geweest, te spreken. Hij gaf den zwerveling te eten en vulde zijne zakken met voedsel, maar had de onvoorzichtigheid hem 's morgens om elf uur te laten heengaan. Drie uur later werd CONDORCET te Clamart in de herberg van LOUIS CRÉPINET, waar hij wilde uitrusten, als verdacht gearresteerd. Hij gaf op PIERRE SIMON te heeten en werd, op bevel van het Comité de Surveillance, op een kar tusschen twee gendarmes naar de gevangenis van Bourg-la-Reine getransporteerd, bracht daar den nacht van 27 op 28 en van 28 op 29 Maart door en werd in den namiddag van dien laatsten datum door den cipier dood gevonden, voorover liggende. Hij had niets in zijne handen of in zijne nabijheid, dat aan zelfmoord deed denken en werd op het kerkhof van Bourg-la-Reine begraven; de juiste plaats, waar zijn stoffelijk overschot rust, is onbekend gebleven. Zijne weduwe liet, na machtiging van de rechtbank van het 1ste arrondissement van Parijs, in de doodacte den naam PIERRE SIMON veranderen in: MARIE JEAN ANTOINE NICOLAS CARITAT-CONDORCET.

De officier van gezondheid, die met de doodschouw belast was, schreef het overlijden toe aan het gevolg van »apoplexie sanguine".

Er bestaat een briefje van den volgenden inhoud: »A Auteuil, ce jour d'huy, 30 Juin 1793, à minuit CONDORCET proscrit par l'exécrable faction du 31 Mai dernier, avant de se dérober au poignard des assassins, a partagé avec moi, comme don de l'amitié, qui nous unit, le poison qu'il conserve pour demeurer en tout évènement seul maître de sa personne. JEAN DEBRY." Dit vergift, een mengsel van *opium* en *stramonium*, was hem door zijn zwager, den geneesheer CABANIS, verschaft.

Hoogstwaarschijnlijk heeft CONDORCET, als een andere SENECA, er gebruik van gemaakt. Hij is gestorven op den vloer van zijn gevangenis, zonder dat een liefderijke blik op hem gerust, zonder dat een hartelijk woord hem gesterkt, zonder dat een vriendenhand de zijne heeft gedrukt; onbekend, ver van de zijnen, verstoken van elke uiting van eerbied en dankbaarheid.

De lijkrede van ROBESPIERRE, den held van den dag, kon kort zijn: »Op het voetspoor van BRISSOT heeft de lafhartige CARITAT zich aan de *nationale gerechtigheid* onttrokken.»

Nadat het voetstuk van graniet twee jaar lang gewacht had op het beeld van CONDORCET, door JACQUES PERRIN vervaardigd, heeft op den 14^{den} Juli j.l., herinneringsdag van de inneming der Bastille, de onthulling plaats gehad op de *quai Conti* te Parijs.

Daar staat hij nu, het bloote hoofd eenigszins gebogen, in peinzende houding, een boek onder den linkerarm dragende, het gelaat naar de Louvre gekeerd, tusschen de Munt en het Instituut, rechts van het beeld der Republiek, op ééne lijn met VOLTAIRE. Het voetstuk draagt het opschrift, dat boven deze levensschets voorkomt.

Vier toespraken werden gehouden; die van den prefect van de Seine, den heer POUBELLE, is het meest toegejuicht. Hij heeft, voornamelijk als waarschuwing voor de voorstanders van het imperatief mandaat, doen uitkomen hoe CONDORCET, als lid der Conventie, het zijne omvatte en omschreef. »Als vertegenwoordiger van het volk», zeide hij, »zal ik alles doen, wat, naar mijne overtuiging, met zijne wezenlijke belangen strookt. Het volk heeft mij niet gezonden om *zijne* meeningen te *verdedigen*, maar om de *mijne* in het licht te stellen. Het verlaat zich niet slechts op mijn ijver, maar ook op mijne kennis en het schijnt mij een dure plicht absolute onafhankelijkheid van inzicht te handhaven.»

Voor zoover ik heb kunnen nagaan, heeft men CONDORCET met grond geene andere fout kunnen ten laste leggen dan de bittere felheid, waarmede hij herhaaldelijk tegen NECKER in het krijt trad. NECKER's dochter, Mme DE STAËL, is daartegen in verzet gekomen. Brengen wij ten dezen opzichte het woord in herinnering, waarmede CONDORCET, in elk geval door belangstelling in het verdrukte volk gedreven, het vierde gedeelte van zijn *Avis d'un proscrit* besluit:

»Hélas! tous les humains ont besoin de clémence!»